

ЗАВДАННЯ ТА НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ У СФЕРІ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Остропілець Андрій Васильович - аспірант Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса

УДК: 342.95 (477)

Стаття посвящена дослідженню діяльності судово-експертних установ України в сфері міжнародного співробітництва: розглянуто сучасний стан нормативно-правового регулювання питань міжнародного співробітництва в сфері судової експертизи, встановлені основні завдання діяльності судово-експертних установ України, дано аналіз напрямків здійснення міжнародного співробітництва в сфері судово-експертної діяльності.

Ключевые слова: судово-експертная деятельность, судово-экспертные учреждения, нормативно-правовое обеспечение, международное сотрудничество, международные стандарты.

Articolul este dedicat studierii activităților instituțiilor medico-legale din Ucraina în domeniul cooperării internaționale: se examinează starea actuală a reglementării legale a problemelor de cooperare internațională în domeniul criminalisticii, se stabilesc principalele sarcini ale instituțiilor medico-legale din Ucraina, o analiză a direcțiilor de cooperare internațională în domeniul criminalisticii activitate.

Cuvinte cheie: activitate criminalistică, instituții medico-legale, sprijin de reglementare, cooperare internațională, standarde internaționale.

The scientific article is devoted to research of activity of forensic expert institutions in the international cooperation sphere. The contemporary state of normative-legal ensuring of international cooperation in the forensic and expert activity sphere is considered. The objectives of activity of forensic expert institutions of Ukraine are analyzed. The main directions of international cooperation of forensic expert institutions are defined.

Key words: forensic and expert activity, forensic expert institutions, normative-legal ensuring, international cooperation, international standards.

Постановка проблеми. Розвиток та ефективність діяльності системи судово-експертних установ України в умовах євроінтеграції, демократизації публічних відносин та активного процесу реформування національного законодавства вимагають сьогодні ретельного вивчення та застосування міжнародного досвіду у даній сфері, приведення норм національного законодавства у відповідність до сучасних міжнародних стандартів і посилення міжнародного співробітництва між судово-

експертними установами на основі визнання та дотримання встановлених міжнародних стандартів судово-експертної діяльності. Як справедливо підкреслюють з цього приводу Н. Клименко та О. Купрієвич, у сучасному світі жодна національна судова експертиза не може існувати ізольовано, в межах окремої держави — вона не буде активно виконувати свої функції забезпечення правоохоронної діяльності поза інтеграцією з міжнародною спільнотою, адже судово-експертна діяльність має відпові-

дати як національним принципам, так і міжнародним правовим та професійним стандартам [1, с.131].

Актуальність теми дослідження. Існуюча наразі система міжнародного співробітництва у сфері судово-експертної діяльності, а також стан її нормативно-правового забезпечення вимагають свого детального наукового вивчення з метою чіткого та вичерпного визначення основних завдань, форм та напрямків діяльності судово-експертних установ як одного з головних аспектів адміністративно-правового регулювання їх діяльності, адже від функціонування сучасної кваліфікованої експертизи, орієнтованої на максимальне використання сучасного європейського та світового досвіду сьогодні безпосередньо залежить якість вітчизняного правосуддя.

Стан дослідження. Дослідженню питань застосування міжнародного досвіду у сфері судової експертизи присвячено праці С. Корнеєва, О. Матвеевського, І. Петрової, М. Романюка, Е. Сімакової-Єфремян, В. Хоши та ін. Міжнародне співробітництво судово-експертних установ було предметом дослідження таких учених, як Л. Белік, Н. Кліменко, О. Лопата, О. Самойленко, В. Тіщенко, Н. Ткаченко, Ш. Хазієв, О. Яковенко. Але, незважаючи на досить широкий спектр досліджень у даній сфері, єдиного розуміння форм та напрямків діяльності судово-експертних установ у сфері міжнародного співробітництва наразі все ще немає.

Мета та завдання дослідження. Метою статті є дослідження діяльності судово-експертних установ України у сфері міжнародного співробітництва, що передбачає визначення сутності поняття міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи, розгляд сучасного стану нормативно-правового регулювання даної діяльності, аналіз завдань діяльності судово-експертних установ України, а також основних напрямів здійснення міжнародного співробітництва у сфері судово-експертної діяльності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Серед основних завдань діяльності судово-експертних установ України у сфері міжнародного співро-

бітництва провідні сучасні науковці, насамперед, виокремлюють:

- обмін досвідом;
- врахування сучасних досягнень науки і техніки;
- виключення дублювання науково-методичного забезпечення регіонального розподілу завдань між судово-експертними установами;
- створення профільних експертних напрямів та ін. [1, с. 131].

Міжнародне співробітництво у даній сфері сприяє досягненню таких цілей, як:

- гармонізація й удосконалення експертного національного законодавства і теоретичних основ експертизи;
- вироблення єдиних методичних рекомендацій з різних видів експертиз;
- отримання міжнародного визнання експертних висновків у цілому;
- удосконалення експертної діяльності;
- підвищення професійної майстерності працівників судово-експертних установ та ін. [2; 3, с.193].

Законодавство України закріплює низку форм (напрямів) здійснення міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи, серед яких, зокрема: проведення судової експертизи за дорученням відповідного органу чи особи іншої держави (ст.22); залучення фахівців з інших держав для спільного проведення судових експертиз (ст.23); міжнародне наукове співробітництво(ст.24) [4]. Закріплені Законом «Про судову експертизу» основні напрями міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи конкретизуються нормами цілої низки підзаконних актів, що встановлюють механізми впровадження відповідних форм міжнародної діяльності. Так, зокрема, згідно з Наказом Адміністрації Державної прикордонної служби України «Про затвердження Положення про Головний експертно-криміналістичний центр Державної прикордонної служби України» від 11.08.2010 р. № 617, Головний експертно-криміналістичний центр Державної прикордонної служби України має право: на запрошення державних спеціалізованих органів та установ брати участь у міжнародних, державних науково-практичних нарадах, кон-

ференціях, семінарах, виставках тощо з питань судової експертизи та судово-експертної діяльності [5]. Відповідно до Статуту Державної установи «Науково-дослідний інститут психіатрії Міністерства охорони здоров'я України», до основних завдань Інституту віднесено: організацію та участь у роботі науково-практичних конференцій, нарад, конгресів, симпозіумів, у тому числі міжнародних, за профілем діяльності Інституту; висування видатних наукових праць для присудження премій, медалей та інших видів відзнак, у тому числі міжнародних [6]. Згідно з Положенням про Експертну службу МВС України, затвердженого наказом МВС України від 03.11.2015 р. №1343, експертна служба, як система державних спеціалізованих установ судової експертизи у сфері міжнародного співробітництва, має право: встановлювати зв'язки з правоохоронними органами, установами судової експертизи і криміналістики інших держав та їх міжнародними об'єднаннями й організаціями, у тому числі й у формі членства в цих об'єднаннях та організаціях; сплачувати членські внески за участь у міжнародних організаціях, передбачені установчими документами, за наявності відповідних контрактів, двосторонніх або багатосторонніх угод тощо, передбачених законодавством; користуватися у межах компетенції відповідними інформаційними базами цих органів державної влади, державними, у тому числі урядовими системами зв'язку і комунікацій МВС України, іншими технічними засобами та мережами (пп.7-9 п. 6) [7].

Слід відзначити й низку міжнародно-правових документів, спрямованих на встановлення та розвиток міжнародного співробітництва у сфері судово-експертної діяльності. Серед найбільш важливих міжнародних документів у даній галузі варто відзначити: Керівні принципи Європейської комісії з ефективності правосуддя (CEPEJ) щодо ролі призначених судом експертів у судових розглядах держав – членів Ради Європи [8], Стратегічний план розвитку Європейської судової експертизи на період до 2020 р. Європейської мережі судово-експертних установ — European Network of Forensic Science Institutes (ENFSI) [9], що передбачає створення єдиного простору Європейської

судової експертизи й розвитку судово-експертної інфраструктури в Європі, визначаючи, таким чином, пріоритети, які повинні бути включені до стратегії реформування системи судово-експертних установ України, та ін. До основних європейських документів, що стосуються питання визначення мінімальних стандартів у сфері судово-експертної діяльності, слід віднести й Висновки Ради та План подальшої діяльності з огляду на розроблені висновки Ради Європейської судово-експертної наукової галузі, а також Керівництво з належної практики в цивільній судовій експертизі в Європейському Союзі: європейська експертиза та експертні установи [10, с.23]. Також маємо відзначити й велику кількість міжнародних договорів і угод про співробітництво, напрацьованих, зокрема, у галузі правової допомоги, що сприяють також і адміністративно-правовому регулюванню судово-експертної діяльності, зокрема, регламентуючи такі питання, як: проведення судової експертизи у порядку міжнародної правової допомоги, залучення експертів до суду іноземної держави, проведення допиту експерта за допомогою відео- та телефонної конференції тощо [11;12]. Науковці наголошують з цього приводу, що укладені угоди про співробітництво в галузі судових експертиз із відповідними міністерствами інших держав мають позитивний вплив на процес розвитку судово-експертної діяльності, зокрема, сприяють: обміну інформацією у сфері науково-дослідних робіт; здійсненню заходів щодо взаємного рецензування наукових розробок і експертних висновків; використанню наукового потенціалу експертних об'єднань, навчальних інститутів і дослідницьких установ Європи, які займаються прикладними дослідженнями; проведенню апробації методик судово-експертних досліджень і апаратно-технічних засобів, розроблених у судово-експертних установах, тощо [13, с.166].

У сучасній адміністративно-правовій науці та практиці судово-експертної діяльності виділяється ціла низка підходів щодо можливих форм реалізації міжнародного співробітництва. Так, на думку Н. Ткаченко, міжнародний досвід у даній сфері має досліджуватися та запроваджуватися за двома основними напря-

мами, перший з яких полягає в дослідженні упорядкування процедури залучення експерта до відповідної системи суб'єктів судово-експертної діяльності в зарубіжних країнах з метою запозичення їх передового досвіду, тоді як другий передбачає дослідження міжнародних організацій, інститутів, які об'єднують низку зарубіжних країн щодо досягнення спільної мети — експертного забезпечення відповідного провадження та визначення шляхів інтеграції української системи експертного забезпечення до зазначених міжнародних судово-експертних мереж [14 с.99]. О. Матвеевський виокремлює такі напрями міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи, як:

- удосконалення внутрішнього законодавства держави з його максимальною відповідністю нормам міжнародного права;
- співробітництво судово-експертних установ певної держави з міжнародними судово-експертними установами;
- укладання міжнародних угод про співробітництво в галузі судової експертизи [15, с.51-57].

О. Лопата до перспективних напрямів за провадження європейського досвіду судово-експертної діяльності відносить:

- гармонізацію законодавства України відповідно до стандартів та досвіду європейських держав у сфері судово-експертної діяльності;
- приведення методик експертних досліджень відповідно до міжнародних стандартів, їх уніфікація з методиками європейських держав;
- застосування новітніх досягнень науки і техніки;
- визнання висновків експертів джерелом доказів під час досудового розслідування, судами іноземних держав та міжнародними судовими установами та ін. [16, с.193].

Серед інших основних форм міжнародного співробітництва у галузі судової експертизи провідні експерти та науковці виокремлюють:

- впровадження міжнародних стандартів у судово-експертне забезпечення правосуддя [17, с.285-287];
- створення принципово єдиних підходів у судочинстві до питань судової експертизи, використання єдиних методів проведення експертиз та єдиної системи підготовки експертних кадрів у межах інтеграції та міжнародного співробітництва країн [18, с 125];

- вдосконалення методичного забезпечення діяльності судово-експертних установ України шляхом його приведення у відповідність до міжнародних стандартів [10, с.21] та ін.

Одним із найбільш широких та надважливих напрямків міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи сьогодні є залучення вітчизняних експертно-судових установ до міжнародних судово-експертних мереж й співпраця з міжнародними експертними організаціями та установами. Серед низки існуючих мереж, що об'єднують наукові резерви судово-експертних установ сучасних держав, найбільший інтерес викликає Європейська мережа судово-експертних установ — European Network of Forensic Science Institutes (ENFSI), яка є наразі найбільшою у світі організацією судово-експертних установ, що отримала міжнародне визнання і об'єднує у своєму складі численні експертні установи [1, с.131]. Кінцевою метою діяльності Європейської мережі судово-експертних установ є гарантування якості розвитку і провадження судової експертизи в Європі, а також досягнення високої організації в галузі судово-експертної діяльності в Європі та світі шляхом розвитку якості послуг з проведення судової експертизи на всіх етапах судочинства [19, с.204]. Як слушно підкреслює О. Матвеевський, динаміка розвитку ENFSI і процесів інтеграції, що відбуваються в галузі судової експертизи, дозволяє зробити висновок про те, що в найближче десятиліття вплив ENFSI на діяльність національних установ судової експертизи буде зростати. При цьому головна увага приділятиметься уніфікації, сертифікації та стандартизації методик судово-експертного дослідження і підвищенню якості проведених експертиз [15, с.54].

Процес приєднання українських судово-експертних установ до Європейської мережі судово-експертних установ було розпочато у 2002 р., коли Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України отримав міжнародний сертифікат якості судових експертиз. Міжнародна діяль-

ність у межах співпраці в Європейській мережі судово-експертних установ надала можливість фахівцям Експертної служби МВС України залучати до проведення експертиз іноземних фахівців, обмінюватись практичним досвідом, методиками досліджень, науковою інформацією на спільних наукових конференціях тощо [20, с.422-423]. На сьогодні, окрім ДНДЕКЦ МВС України, до ENFSI входять Київський науково-дослідний інститут судових експертиз та Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса. Партнерство з ENFSI надає змогу обмінюватися досвідом у сфері судово-експертної діяльності та наукових розробок на міжнародному рівні, адже одним з основних напрямків діяльності судово-експертних установ є науково-дослідна робота, спрямована на підвищення ефективності наукових досліджень у галузі судової експертизи, розробку теоретичних, процесуальних питань судової експертизи, а також методик і методів судової експертизи з урахуванням сучасних досягнень науки й техніки [14, с.103].

Проте, незважаючи на значні кроки на шляху побудови єдиної та міцної міжнародної системи співробітництва, засвоєння та запровадження міжнародного досвіду діяльності судово-експертних установ, у сфері експертного забезпечення правосуддя наразі існує ціла низка недоліків та проблем, насамперед, пов'язаних із відсутністю відповідних стандартів із сертифікації та діяльності лабораторій за певними напрямками судових експертиз, що вкрай негативно впливає на відправлення правосуддя [17, с.41]. Тож набуває актуальності проведення заходів, спрямованих на акредитацію судово-експертних установ за міжнародними стандартами. Адже, як слушно зауважує В. Хоша, «висновки експертів, які виконані в акредитованих судово-експертних установах, гарантують їх високу якість та використання як джерела доказів у справі державними та міжнародними судами. Такі стандарти акумулюють міжнародний досвід експертних та інших науково-технічних досліджень, а проведення акредитації підвищує науково-технічний рівень діяльності судово-експертних установ і достовірність судово-експертних ви-

сновків, об'єктивізує оцінку висновків експертів в якості джерела доказів у суді» [21, с.294]. Діяльність з акредитації судово-експертних установ за міжнародними стандартами систем управління якістю, діяльність зі стандартизації за міжнародними вимогами, гармонізація експертного національного законодавства, а також розроблення національних стандартів стають сьогодні необхідними передумовами вдосконалення правового забезпечення судово-експертної діяльності та підвищення його якості до сучасного європейського та світового рівня. Як відзначається у Стратегічному бізнес-плані (ISO/TC 272 Forensic sciences/ Strategic business plan), розроблення міжнародних стандартів має сприяти: підвищенню надійності судових доказів; узгодженню методів роботи, що полегшить експертним лабораторіям різних юрисдикцій спільну діяльність у відповідь на виклики транскордонної злочинності; наданню експертним лабораторіям взаємної підтримки в разі катастрофічної події, коли вичерпано можливості однієї юрисдикції; розширенню обміну результатами експертних досліджень, іншою інформацією, охоплюючи спільне використання баз даних; забезпеченню відповідності меті застосування витратних матеріалів без його впливу на результати досліджень та ін. [22].

Нарешті, ще одним важливим напрямком забезпечення діяльності судово-експертних установ України є розширення їх науково-методичної бази. Так, відповідно до Плану дій щодо реалізації заходів, пов'язаних із розбудовою єдиної судово-експертної науки в Європейському Союзі до 2020 р., розробленому країнами Європейського співтовариства, пріоритетними напрямками реформування сфери судово-експертної діяльності є: розробка сучасного практичного посібника з судово-експертних дисциплін; стимулювання обміну інформацією з баз даних для проведення експертного аналізу; розробка та впровадження тестів за експертними дисциплінами на професійну придатність і вправ на вміння співпрацювати; підвищення рівня інформативності про судову експертизу й відповідне навчання представників правоохоронних органів і суддівського корпусу; стимулювання акреди-

тації постачальників експертних послуг і підвищення компетентності судових експертів на добровільній основі; стимулювання обміну даними для експертного аналізу та підвищення якості обміну та ін. [10, с.21-23].

Розширення науково-методичної бази як одного з провідних напрямків міжнародного співробітництва у галузі судової експертизи уявляється важливим напрямком забезпечення діяльності судово-експертних установ України, розвиток якого сприятиме: підвищенню рівня та якості національної судово-експертної діяльності; гармонізації й удосконаленню експертного національного законодавства та теоретичних основ експертизи; підвищенню довіри до судово-експертної діяльності з боку національних і міжнародних правоохоронних та судових органів, отриманню міжнародного визнання експертних висновків в цілому; підвищенню професійної майстерності працівників судово-експертних установ України [1, с.133; 14, с.103].

Висновки. Отже, виходячи з розглянутих завдань та форм міжнародного співробітництва у сфері судової експертизи, доцільно його визначити як взаємодію судово-експертних установ та інших суб'єктів судово-експертної діяльності з відповідними органами іноземних держав та міжнародних організацій, що ґрунтується на нормах міжнародного і національного законодавства й спрямована на ефективне забезпечення судово-експертної діяльності. Необхідно відзначити, що активний розвиток міжнародної співпраці у сфері судово-експертної діяльності шляхом залучення вітчизняних експертно-судових установ до міжнародних експертних мереж й співпраці з міжнародними експертними організаціями та установами, їх акредитації за міжнародними стандартами систем управління якістю, діяльність зі стандартизації за міжнародними вимогами, гармонізація експертного національного законодавства та розроблення відповідних національних стандартів, а також різноманітні форми обміну інформацією та передовим досвідом у галузі теорії та практики судової експертизи, розширення науково-методичної бази у даній сфері позитивно впливають на процес розвитку судово-експертної діяльності в Україні,

сприяючи розбудові по-справжньому сучасної системи експертного забезпечення правосуддя. Проте слід також наголосити на тому, що, незважаючи на помітні кроки на шляху побудови єдиної та міцної міжнародної системи співробітництва, засвоєння та запровадження міжнародного досвіду діяльності судово-експертних установ, ефективність засвоєння і використання міжнародного досвіду експертного забезпечення правосуддя наразі потребує вдосконалення системи нормативно-правового забезпечення судово-експертної діяльності, а також удосконалення організації взаємодії між судово-експертними установами та іншими суб'єктами судово-експертної діяльності в Україні.

Література

1. Клименко Н. І., Купрієвич О. А Міжнародне співробітництво судово-експертних установ. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 4. С.130-134.
2. Гора І. В. Сучасні проблеми судової експертизи в аспекті євроінтеграції України. URL: <http://arlguvd.lg.ua/d14201.html>.
3. Корнеев С. М. Сучасні проблеми розвитку судової експертизи в аспекті євроінтеграції України // Судово-експертна діяльність: сучасний стан та перспективи розвитку: зб. мат. круглого столу. Київ: ННПФЕКП НАВС, 2015. С. 190-193.
4. Про судову експертизу: закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст.232.
5. Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційну комісію Служби безпеки України та атестацію судових експертів: Наказ Центрального управління СБУ від 24.12.2014 р. № 855. *Офіційний вісник України*. 2015. № 9. Ст.255.
6. Про зміну найменування та затвердження Статуту Державної установи «Науково-дослідний інститут психіатрії Міністерства охорони здоров'я України» (нова редакція): наказ МОЗ України від 07.08.2018 р., № 1462. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MOZ29825.html.
7. Про затвердження Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ

України: наказ МВС України від 03.11.2015 р., № 1343. *Офіційний вісник України*. 2015. № 92. Ст.3149.

8. 24-е пленарне засідання Європейської комісії з питань ефективності правосуддя (СЕРЕ) (11 – 12 грудня 2014 р.). Скорочений звіт / оф. сайт Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. URL: <https://www.vkksu.gov.ua/ua/24-e-plenarne-zasidannya-11-12-grudnya-2014-roku-skorochenyi-zvit/>.

9. ENFSI strategic plan 2017-2020/ European Network of Forensic Science Institutes. Reports and Plans. URL: <http://enfsi.eu/documents/reports-and-plans/>.

10. Сімакова-Єфремян Е. Б. Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень: дис.... д-ра юрид. наук: 12.00. 09. Харків, 2017. 503 с.

11. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах: міжнародний документ: від 22.01.1993 р. *Офіційний вісник України*. 2005.- № 44. Ст.2824.

12. Європейська конвенція про взаємну правову допомогу у кримінальних справах та протоколи до неї: міжнародний документ від 20.04.1959 р. *Офіційний вісник України*. 2004.- № 26. Ст.1735.

13. Хоша В. В. Проблеми питання акредитації експертних установ в Мін'юсту України в аспекті вступу до Європейського Співтовариства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 4-5 (102-103). С.165-175.

14. Ткаченко Н. М. Суб'єкти судово-експертної діяльності в сучасній системі експертного забезпечення кримінального провадження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2016. 192 с.

15. Матвеевський О. В. Міжнародно-правове забезпечення судових експертиз: постановка питання. *Митна справа*. 2013. №6 (90). С.51–57.

16. Лопата О. А. Запровадження європейського досвіду до судово-експертної діяльності експертної служби МВС України // *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики: мат. Всеукр. наук-практ. конф. з нагоди 85-річчя д.ю.н., проф. Н. І. Клименко* (Київ, 27.02.2018 р.). Київ-Маріуполь: 2018. 412 с. С.192-193.

17. Рувін О.Г., Полтавський А. О. Впровадження міжнародних стандартів у судово-експертне забезпечення правосуддя: проблеми та шляхи вирішення // *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики: мат. Всеукр. наук-практ. конф. з нагоди 85-річчя д.ю.н., проф. Н. І. Клименко* (Київ, 27.02.2018 р.). Київ-Маріуполь: 2018. 412 с. С.285-287.

18. Шкраба Г. Проблеми використання спеціальних знань при розкритті та розслідуванні злочинів. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2004. Вип. 227. С.123-126.

19. Ян де Киндер. Европейская сеть судебно-экспертных учреждений (ENFSI). *Теория и практика судебной экспертизы*. 2011.- № 4 (24). С.200-204.

20. Яковенко О. П. Міжнародна діяльність експертної служби МВС України: сучасний стан і перспективи розвитку // *Судово-експертна діяльність: сучасний стан і перспективи розвитку: мат. круглого столу, 23.04.2015 р.* Київ: 2015. С. 422-423.

21. Хоша В. В. Акредитація судово-експертних установ України як дієвий спосіб комплексного підтвердження їх компетенції // *Сучасні напрями розвитку судової експертизи та криміналістики: тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті засл. проф. М. С. Бокаріуса* (м. Харків, 20 груд. 2016 р.). МВС України, ХНУВС, Харків. НДІ суд. експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса. Харків: ХНУВС, 2016.- С. 294-297.

22. ISO/TC 272 Forensic sciences/ Strategic business plan (Date: 16-01-2016). URL: <https://www.iso.org/committee/4395817.html>.